

Janusz Małłek

Zarys dziejów Reformacji w Wielkopolsce

Historiografia dysponuje kilkoma syntezami dziejów Reformacji w Wielkopolsce. Są to prace: Theodora Wotschke¹, pastora Arthura Rhode², Jolanty Dworzaczkowej³. Problematyka ta znalazła ostatnio także swoje miejsce w pracach poświęconych Reformacji w całej Polsce. Są to prace Wacława Urbana⁴, Christopha Schmidta⁵, Alfonsa Brüninga⁶ i Jacka Wijaczki⁷. Spory materiał faktograficzny zawierają książki pastora Eduarda Kneifla⁸ poświęcone dziejom Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polsce. Na wymienienie zasługuje z pewnością także obszerna monografia ks. Ignacego Warmińskiego⁹, traktująca o działalności reformacyjnej w Poznaniu b. dominikanina Andrzeja Samuela i Jana Seklucjana i niemniej cenna monografia Gottfrieda Schramma¹⁰

¹ T. Wotschke, *Reformation im Lande Posen*, Lissa 1913; tenże, *Geschichte der Reformation in Polen*, Leipzig 1911.

² A. Rhode, *Geschichte der evangelischen Kirche in Posener Lande*, Würzburg 1956.

³ J. Dworzaczkowa, *Reformacja i kontrreformacja w Wielkopolsce*, Poznań 1995; tejeże, *Reformacja w Wielkopolsce* [w:] *Dzieje Wielkopolski*, t. I red. J. Topolski, Poznań 1969, s. 542-573.

⁴ W. Urban, *Epizod reformacyjny*, Kraków 1988.

⁵ Ch. Schmidt, *Auf Felsen gesät. Die Reformation in Polen und Litauen*, Göttingen 2000.

⁶ A. Brüning, *Unio non est unitas. Polen-Litauens Weg im konfessionellen Zeitalter (1569-1648)*, Wiesbaden 2008.

⁷ J. Wijaczka, *Luteranie w Koronie od 1517 do 1795 roku* [w:] *Kościół luterski na ziemiach polskich (XVI-XX w.)*, t. I *W czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, red. nauk. Jarosław Kłaczek, Toruń 2012, s.13-88, zwłaszcza s. 14-37.

⁸ E. Kneifel, *Geschichte der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen*, Niedermarschacht 64; tenże, *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden in Polen 1555-1939*, Vierkirchen 1971; tenże *Die Pastoren der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen*, Eging 1967.

⁹ Ks. I. Warmiński, *Andrzej Samuel i Jan Seklucjan*, Poznań 1906.

¹⁰ G. Schramm, *Der polnische Adel und die Reformation 1548-1607*, Wiesbaden 1965.

o udziale szlachty polskiej w dziele Reformacji. Przy opracowaniu tego tekstu przyjąłem konstrukcję zastosowaną w książce pastora Arthura Rhode.

1. Początki Reformacji w Wielkopolsce.

Położenie geograficzne Wielkopolski, nie aż tak odległej od Saksonii sprzyjało szybkiemu przenikaniu wiadomości o wystąpieniu Marcina Lutra i przybiciu na drzwiach kościoła zamkowego w Wittenberdze 95 jego tez skierowanych przeciw odpustom. Naturalnie hasła reformacyjne najłatwiej docierały do tej części ludności zamieszkującej Wielkopolskę, która posługiwała się językiem niemieckim. Nie wiemy czy tzw. druki ulotne, tak szeroko dostępne w Rzeszy, docierały w większej ilości do Wielkopolski. Niewątpliwie zarówno kupcy jak i studenci powracający do swych rodzinnych domów byli dobrymi informatorami o sytuacji wyznaniowej w Niemczech. W swoich bagażach mieli z pewnością książki i ulotki reformacyjne. Świadczy o tym fakt, że już od roku 1520 przeszukiwano domy mieszczan poznańskich tropiąc tzw. książki hereetyckie¹¹. Zygmunt Stary w latach 20-tych ogłosił szereg mandatów antyluterańskich zakazujących przechowywanie i lekturę ksiązek o treściach reformacyjnych¹². W roku 1534 wydał zakaz udawania się młodzieży na studia w uniwersytetach „zarażonych” Reformacją, zwłaszcza do Wittenbergi, gdzie wykładał Marcin Luter i Filip Melanchton¹³. Za pierwszego krzewiciela idei reformacyjnych tutaj uważa się humanistę Krzysztofa Hegendorfera, który od roku 1529 wykładał w Akademii Lubrańskiego w Poznaniu. Jego wychowankami byli późniejsi przywódcy ruchu reformacyjnego w Wielkopolsce: Rafał Leszczyński, Jan Krotoski, czy Stanisław Latalski¹⁴. Hegendorfera, oskarżanego o herezję, musiał bronić oddział 50 zbrojnych Andrzeja Górki, sympatyka Reformacji, który niedługo później został starostą generalnym Wielkopolski. Obawiając się o swoje życie, Hegendorfer opuścił Poznań już w roku 1535¹⁵. Inny wykładowca w tej Akademii, Stefan Reich, uczeń Melanchtona przybyły do Poznania w roku 1533, wyjechał z tego miasta po dwóch latach z tych samych powodów. W roku 1539 biskup poznański Sebastian Branicki sprowadził dominikanina,

¹¹ J. Dworzaczkowa, *Reformacja i kontrreformacja* ..., s. 10.

¹² J. Mańtek, *Reformacja i protestantyzm w Polsce i Prusach w XVI-XV w. Opera selecta*, t. 4, Toruń 2012, s. 21,122

¹³ A. Rhode, dz. cyt., s.20 i 23.

¹⁴ J. Dworzaczkowa, *Reformacja i kontrreformacja*.... s. 10.

¹⁵ A. Rhode, dz. cyt., s. 17.

sprawnego kaznodzieję Andrzeja Samuela¹⁶, w nadziei, że ten będzie umiejętnie zwalczał szerzący się w Poznaniu ferment reformacyjny. Okazało się to wielką pomyłką, gdy Samuel zaczął głosić reformacyjne hasła. Nie długo zresztą zabawił w Poznaniu. Stąd udał się na dalsze studia do Lipska. Tam ożenił się z siostrą reformatora Lipska, Kaspra Crucigera. Z Lipska Samuel wysyłał do Wielkopolski druki ewangelickie w języku polskim. Niestety nie znamy nawet tytułów tych druków, gdyż nie dotrwały do naszych czasów¹⁷. Samuel, po powrocie zza granicy, wykorzystał pobyt księcia pruskiego, Albrechta w Poznaniu w r. 1543 i wraz z nim udał się do bezpiecznych Prus Książęcych otrzymując parafię w Pasymiu. Pastor Rohde zaopatruje to takim komentarzem: „...Herzog Albrecht brauchte polnische Prediger für seine Masuren...”¹⁸. Książę Albrecht zabrał ze sobą do swego księstwa także innego kaznodzieję, Jana Seklucjana¹⁹, który wygłaszał kazania reformacyjne co prawda nie w kościołach w Poznaniu, lecz na zgromadzeniach prywatnych. Jemu także groziło postępowanie karne. Seklucjan objął urząd pastora w Królewcu dla kolonii polskiej. Nigdy nie wrócił do Poznania, ale dzięki swojej działalności wydawniczej zaopatrywał Wielkopolskę w książki służące budowaniu i umacnianiu Kościoła luterańskiego. Z kolei w roku 1546 kaznodzieja o imieniu Albert wygłaszał kazania w duchu luterańskim w kościele Marii Magdaleny w Poznaniu. Szybko został jednak uciszony. Rozpowszechnianie się idei reformacyjnych nie ograniczało się tylko do stolicy Wielkopolski, Poznania, ale także innych miast tej dzielnicy, takich jak Nakło, Środa czy Grodzisk Wielkopolski. Za panowania Zygmunta Starego, wiernego staremu Kościołowi, ruch reformacyjny mógł się rozwijać jedynie podskórnie. Liczono jeszcze, że może uda się zreformować Kościół katolicki i nie dojdzie do ostatecznego rozłamu. Podobne nadzieje miał sam Marcin Luter. Wspomniany Andrzej Górka, pierwsza postać Wielkopolski w tych czasach, (był właścicielem 12 miast i wielu wsi) wysłał swojego najmłodszego syna, Stanisława, (dwaj starsi Łukasz i Andrzej korespondowali z Filipem Melachtonem) na studia do Wittenbergi, to jednak do końca nie zerwał swoich związków ze starym Kościołem. Kiedy zmarł

¹⁶ T. Oracki, *Andrzej Samuel*, (pocz. 1500-1549), *Słownik biograficzny Warmii, Prus Książęcych i Ziemi Malborskiej od połowy XV do końca XVIII w.*, Olsztyn 1988, s. 130-131.

¹⁷ Tamże, s. 11.

¹⁸ Tamże, s. 18

¹⁹ T Oracki, *Jan Seklucjan*, dz. cyt., s.146-149.

w roku 1551, pochowano go w katedrze poznańskiej²⁰. Iluzje co do zachowania jedności wyznaniowej podzielano wielu ze szlachty wielkopolskiej sprzyjających Reformacji. Objęcie rządów w roku 1548 przez Zygmunta Augusta, który mówił „nie jestem panem waszych sumień” otwierało nowe możliwości przed polskimi protestantami. Biskupi katolicy nie mieli już takiego silnego wsparcia ze strony państwa. Kiedy w roku 1551 arcybiskup poznański Jakub Ostroroga – starostę poznańskiego za wprowadzenie „mszy polskiej”, ten zjawił się na czele zbrojnego orszaku i uniemożliwił przeprowadzenie przewodu sądowego²¹. Naturalnie protestantyzm miał szanse przetrwania w miastach i wsiach, które były własnością szlachty opowiadającej się za Reformacją. Bardziej niekorzystna była sytuacja ewangelików w miastach królewskich. W roku 1555 na sejmie w Piotrkowie zaproponowano utworzenie polskiego kościoła narodowego. Dla wiernych miano wprowadzić komunie pod dwoma postaciami, język polski w nabożeństwach, zniesienie celibatu dla duchownych i głoszenie Słowa Bożego w czystej postaci. W sprawach drugorzędnych, jak uważano, można się porozumieć. Miano tu na myśli: zwracanie się o pomoc do świętych, czczenie Matki Boskiej, posty czy pielgrzymki. Ostatecznie końcowe decyzje Soboru Trydenckiego podjęte w latach 1562-1563 przekreśliły te iluzje. W Wielkopolsce, dopóki żyli synowie Andrzeja Górki, protestanci mieli w nich silne oparcie. Wszyscy trzej bracia opowiedzieli się już wyraźnie za luteranizmem. Wszyscy trzej zmarli jednak bezdzietnie. Łukasz – wojewoda poznański w r. 1573²², Andrzej – kasztelan międzyrzecki w r. 1583²³, a Stanisław – także wojewoda poznański w r. 1592²⁴. Zostali pochowani już nie w katedrze poznańskiej, ale w kościołach znajdujących się pod ich patronatem (Szamotuły, Kórnik).

2. Bracia czescy w Wielkopolsce.

Nietolerancyjne rządy Zygmunta Starego uniemożliwiały tworzenie ram organizacyjnych nowego Kościoła. Z chwilą objęcia rządów w Polsce przez Zygmunta Augusta w roku 1548, jak już wspominaliśmy, i na Litwie już w roku 1544

²⁰ W. Dworzaczek, *Górka Andrzej, h. Łódzia (1500-1551)*, *Wielkopolski Słownik Biograficzny*, (dalej WSB), Warszawa-Poznań 1981, s. 217-218.

²¹ T. Wotschke, *Stanislaus Ostrorog, ein Schutzherr der grosspolnischen evangelischen Kirche*, „Zeitschrift der historischen Gesellschaft für die Provinz Posen”, t. 23, 1907, s. 62, przypis 2.

²² W. Dworzaczek, *Górka Łukasz h. Łódzia (ok. 1533-1573)*, WSB, s. 220-221.

²³ R. Żelewski, *Górka Andrzej, h. Łódzia (ok. 1534-1583)*, WSB, s. 218-219.

²⁴ W. Dworzaczek, *Górka Stanisław, h. Łódzia (1538-1592)*, WSB, s. 221-222.

pojawily się nowe możliwości. Paradoxem jest, że pierwszy impuls do tworzenia parafii w Wielkopolsce wyszedł od braci czeskich, a nie luteran. W roku 1548 król czeski Ferdynand Habsburg postawił braciom czeskim ultimatum: albo wyprą się swojej religii, albo będą musieli opuścić kraj. Znaczna część braci czeskich wybrała emigrację. Chęć ich przyjęcia do Księstwa Pruskiego wyraził ks. Albrecht ale także, wspomniany już, Andrzej Górka starosta generalny Wielkopolski. Pierwsza grupa braci czeskich w liczbie 500 osób wraz ze swoimi duszpaste-rzami na 60 wozach dotarła do Poznania 24 czerwca 1548 r. Kolejna grupa, w liczbie 300 osób na 50 wozach, której przewodził wybitny ich kaznodzieja, Jerzy Israel, przybyła tutaj nieco później. Wreszcie trzecia grupa uciekinierów braci czeskich przybyła do Poznania 6 sierpnia 1548 r.²⁵ Zostali oni dobrze przyjęci przez Andrzeja Górkę, jednak znaczna ich część udała się do Torunia, zakładając tam swój zbor, także dalej do Prus Książęcych, do Dąbrówna i Działdowa. Wielkopolska stała się jednak centrum ich pobytu. Po śmierci Andrzeja Górki w roku 1551 ich ważnym, choć nie jedynym patronem (bo byli nadal jego trzej synowie Łukasz, Andrzej i Stanisław), stał się Jakub Ostroróg – starosta generalny Wielkopolski. On to podarował braciom czeskim działkę na przedmieściach Poznania, gdzie zbudowali sobie dwa małe kościoły. Tutaj odbywały się nabożeństwa w językach: czeskim, polskim i niemieckim. Tam też wybudowano szkołę i szpital. Po utworzeniu parafii w Poznaniu powstawały kolejne w Barcinie, Pakości, Łobżenicy, Skokach, Międzyrzeczu, Koźminku, Wieruszowie, Bronikowie, Buczu, Pleszewie i wielu innych. Jakub Ostroróg, po przystąpieniu do zboru braci czeskich, swoje miasteczko Ostroróg uczynił punktem centralnym dla tego Kościoła. Tutaj kaznodzieją był sam Jerzy Israel. Funkcjonowało w Ostrorogu seminarium kształcące duchownych, szkoła, biblioteka, archiwum i księgarnia. Zarówno sam Jakub Ostroróg jak i jego synowie Jan i Wacław studiowali w Wittenberdze²⁶. Ci ostatni nawet mieszkali na stacji u Filipa Melanchtona. Po wymarcu linii Jakuba Ostroroga miasteczko Ostroróg przeszło w ręce katolickie, a wszystkie wspomniane instytucje przeniesiono do Leszna²⁷. W Lesznie patronem braci czeskich i członkiem ich zboru był Rafał Leszczyński. Za jego zgodą powstały parafie braci czeskich w Lesznie, Lasocicach, Gołuchowie, Przygodzicach i Blizanowie²⁸. W roku 1557 w województwach poznańskim, kaliskim i sieradzkim było już ponad 30 kościołów braci czeskich, a w roku

²⁵ A. Rhode, dz. cyt., s. 25

²⁶ M.B. Topolska, *Ostróg Jakub h. Nałęcz (1516-1568)*, WSB, s. 536-537 i A. Rhode dz. cyt., s. 35.

²⁷ A. Rhode, dz. cyt., s. 26.

²⁸ Tamże, s. 27.

1570 aż 64 parafie, wielu patronów tych parafii skłaniało się poprzednio do luteranizmu²⁹. W wyniku ilościowego rozwoju parafii macierzysty Kościół braci czesko-morawskich postanowił utworzyć niejako córkę tego Kościoła, osobną polską prowincję Jednoty Braci czeskich, której pierwszym seniorem został Jerzy Israel. Niewątpliwie bliskość językowa ułatwiała braciom czeskim włączanie ludności polskiej do grona wiernych.

Parafie (zbozy) różnowiercze w Wielkopolsce w ostatniej ćwierci XVI w. Opracował Tomasz Strzyżewski na podstawie mapki opublikowanej w książce „Dzieje Wielkopolski”, t. I, Poznań 1969 (wkładka po stronie 560) autorstwa E. Jarmuszkiewiczówny i T. Kowalskiego.

²⁹ Tamże, s. 29 i 30.

3. Luteranizm w Wielkopolsce.

Luteranizm w Wielkopolsce, jak już wspominaliśmy, miał wcześniejszą metrykę niż wyznanie braci czeskich, ale pierwszeństwo w zakładaniu parafii mieli ci ostatni. Założycielem pierwszej parafii w Poznaniu był Eustachy Trepka³⁰, uczeń Krzysztofa Hegendorfera a zarazem sekretarz starosty generalnego Wielkopolski, Andrzeja Górki. Trepka od roku 1542 studiował w Wittenberdze, a po powrocie, wraz z nauczycielem dzieci Górki, Jakubem Kuchlerem, prowadził potajemnie ewangelickie nabożeństwa komunijne. Zaowocowało to erygowaniem parafii luteranńskiej w Poznaniu w roku 1555. Z inicjatywy księcia pruskiego Albrechta, Trepka dokonał wielu tłumaczeń dzieł reformacyjnych na język polski, m.in. Katechizmu Johanna Brenza i Postylli Antoniego Corvina. Książki te były drukowane w Królewcu i rozpowszechniane w Wielkopolsce. Trepka zmarł już w roku 1558. Nabożeństwa odbywały się od r. 1555 do 1592 w pałacu Górków. W kolejnych latach powstawały następne parafie luteranńskie głównie w prywatnych miastach szlachty wielkopolskiej, m.in.: w Międzyrzeczu (mieście co prawda królewskim, ale znajdującym się w zastawie), Skwierzynie, Borku Wielkopolskim, Wschowie, Zbąszynie, Międzychodzie, Lwówku, Odolanowie, Pleszewie, Skokach, Łabiszynie i innych. Ich protektorami byli właściciele tych miast, rodziny Górków, Zbąskich, Ostrorogów, Zborowskich czy Latałskich. Powstawały także parafie luteranńskie we wsiach, zwłaszcza na pograniczu ze Śląskiem i Brandenburgią, których patronami były rodziny Schlichtingów, Kottwitzów, Ossowskich, Nostitzów, Szczanieckich, Polickich, Wierzbnińskich, Rozbickich, Bojanowskich, Jankowskich, Gnińskich, Granowskich, Siewierskich i Mycielskich. W roku 1565 było w Wielkopolsce już 60 parafii luteranńskich, jednak tylko połowa z nich znajdowała się w strukturze synodalnej. Pierwszy synod odbył się w roku 1555 w Poznaniu, a 12 sierpnia 1558 r. na synodzie w tym mieście jednogłośnie przyjęto, jako obowiązującą, Konfesję Augsburską³¹. Sprawa otwartą było ustalenie jeszcze liturgii. Melancton proponował, aby przyjęto saksońską Ordynację kościelną i utworzenie konsystorza, który regulowałby kwestie czystości nauki, obyczajów i dyscypliny kościelnej. Sprawy te formalnie uregulowano na synodzie w Gostyninie w roku 1565, ale parafiom pozostawiono dużą swobodę w ich realizacji – jak to formuluje pastor Arthur Rhode³² „w zgodzie

³⁰ T. Wotschke, *Eustachius Trepka. Ein Prediger des Evangeliums in Posen*, „Zeitschrift der historischen Gessellschaft für die Provinz Posen”, 1903, s. 87-144..

³¹ *Die Synoden der Kirche augsburgischen Konfession in Grosspolen im 16.17.18. Jahrhundert*, hrsg. von G. Smend, Posen 1930.

³² A. Rhode, dz. cyt., s. 34.

z chrześcijańską wolnością”. Pierwszym superintendentem wybranym na synodzie w Międzyrzeczu w roku 1557 był ksiądz Jan Kozielski (Caper), a od roku 1566 na czele Kościoła luterńskiego w Wielkopolsce stał Erazm Gliczner³³. Utworzenie 64 parafii braci czeskich i 60 parafii luterńskich stanowiło uwięźnienie pierwszego okresu dziejów Reformacji w Wielkopolsce. Po stronie protestantyzmu opowiedziała się w dużym stopniu szlachta wielkopolska i mieszczanie z miast prywatnych. Najgorzej sytuacja tych wyznań przedstawiała się wśród stanu chłopskiego, który przywiązany był do liturgii i w ogóle obrzędowości katolickiej. Na synodzie braci czeskich w Poznaniu w roku 1560 szlachta zobowiązała się nie obciążać chłopów nadmiernymi ciężarami. Gdyby udało się to wcielić w życie, istniałaby perspektywa utworzenia się stanu średniego i, zdaniem Wilhelma Bickericha, inaczej mogłyby się potoczyć dzieje Polski³⁴. Reformacja była taką szansą.

4. Kalwini i arianie (unitarianie) w Wielkopolsce.

W odróżnieniu od Małopolski w Wielkopolsce powstały tylko trzy parafie kalwińskie: w Brzyskoszystewie, Chomętowie i Dębnicy³⁵. Tą ostatnią fundował w roku 1555 Stanisław Latański, starosta człuchowski i inowrocławski³⁶. Podobnie skromnie liczbowo przedstawiały się parafie ariańskie. W historiografii polskiej wiernych kwestionujących Trójcę Świętą nazywa się arianami, braćmi polskimi, antytrynitarzami czy socynianami, w historiografii niemieckiej zazwyczaj unitarianami. W Wielkopolsce wspólnoty ariańskie egzystowały dłużej lub krócej w Międzyrzeczu-Bobowicku, Śmigłu, Kościanie, Poznaniu i Opalenicy³⁷. Na pewno można mówić o parafii w Śmigłu. Z Opalenicy arianie zostali wygnani przez jej właściciela, Jana Opalińskiego. W Kościanie należało do parafii kilku rzemieślników. Zygmunt August wydał mandat o usunięciu ich z miasteczka. Z powodu zgonu króla mandat nie został wykonany, mimo to niedługo później zbór ten przestał funkcjonować. W Poznaniu pierwszym kaznodzieją ariańskim był Piotr z Goniądza (1530-1573), poprzednio pastor kalwiński w Małopolsce. Pojawił się on tutaj w roku 1557 lub 1558. Później w jego ślady do arian przeszli: Grzegorz Paweł z Brzezin (1525-1591), senior

³³ M.B. Topolska, *Gliczner Erazm (1535-1603), przywódca luteranów wielkopolskich*, WSB., s. 204-205.

³⁴ A. Rhode, dz. cyt., s. 30.

³⁵ J. Dworzaczkowa, *Reformacja i kontrreformacja...s.25*.

³⁶ H. Merczyng, *Zbory i senatorowie protestanczy w dawnej Polsce*, Warszawa 1905, s. 149.

³⁷ A. Rohde, dz. cyt., s. 37.

Kościola kalwińskiego w Małopolsce i wspomniany już superintendent Kościoła Lutrańskiego w Wielkopolsce, Jan Kozielski (Caper) zm. 1608 lub 1609 oraz kaznodzieja, Marcin Czechowic (1532-1613). Ten ostatni próbował zmusić do dyskusji teologicznej kaznodzieję lutrańskiego w Poznaniu, Mikołaja Glicznera, ale ten odmówił. Udało mu się jednak pozyskać dla arianizmu kilku wyznawców spośród braci czeskich. Mandat Zygmunta Augusta z 5 kwietnia 1572 r. zakazał skutecznie arianom i anabaptystom pobytu w Poznaniu. Trudno precyzyjnie ustalić początki parafii ariańskiej w Międzyrzeczu. J. Dworzaczkowa³⁸ datuje ją dopiero na przełom XVI i XVII, ale podnosi jej rangę nazywając „drugim ogniskiem arianizmu” w Wielkopolsce. Kiedy zabroniono braciom polskim zbierać się w Międzyrzeczu, właściciel Bobowicka udostępnił im tutejszy kościół, którego był patronem. Najwięcej informacji przetrwało o parafii ariańskiej w Śmiglu, zwłaszcza dla końca 16. i pierwszej połowy 17. stulecia. Początek jej dał właściciel Śmigła, też arianin, Stanisław Cikowski. Parafia musiała być liczebna, skoro zatrudniała w niektórych latach nawet trzech duchownych.

5. Zjednoczenie wyznań reformacyjnych.

Zgoda Sandomierska 1570 r.

Protestanci wszystkich wyznań zdawali sobie sprawę, że ich słabością jest rozbitcie ruchu reformacyjnego. Optymalnym rozwiązaniem byłoby utworzenie Kościoła Narodowego. Na sejmie w Piotrkowie w roku 1555, 113 posłów izby poselskiej, stając na gruncie Konfesji Augsburskiej, domagało się wprowadzenia komunii pod dwoma postaciami, języka polskiego w nabożeństwach, zniesienia celibatu księży i zwołania soboru narodowego³⁹. Wysłano poselstwo do papieża z tymi żądaniami. Wynik tych starań, jak można było przewidzieć, był odmowny. W tej sytuacji pozostawało protestantom podjęcie próby zjednoczenia ich Kościołów. Nie było to łatwe, gdyż każdy z nich nie chciał ustąpić zarówno w kwestii rozumienia Komunii Świętej, jak i własnych obyczajów liturgicznych. Mimo to już w roku 1555 doszło do unii kalwinów małopolskich z braćmi czeskimi z Wielkopolski w Koźminku⁴⁰. W roku 1556 wrócił do Pol-

³⁸ J. Dworzaczkowa, *Reformacja i kontrreformacja...*s. 26.

³⁹ J. Małek, *Wpływ kryzysu politycznego w Rzeszy tzw. Interim na Polskę*, [w:] „Teki Gdańskie”, t. V, Gdańsk 2003, s. 200.

⁴⁰ Tenże, *Relacja Jana Funcka z synodu w Koźminku w roku 1555. Przyczynę do kontaktów protestantów z Prus Książęcych, Polski i Czech*, „Zapiski Historyczne”, t. 58, zeszyt 3,

ski, po długim pobycie na zachodzie Europy Jan Łaski, najwybitniejszy z polskich teologów protestanckich, kalwinista. Jego celem było połączenie wyznawców kalwinizmu, luteranizmu ale i braci czeskich w jeden Kościół. Przedwczesny jego zgon w roku 1560 nie pozwolił mu urzeczywistnić tego planu. Niemniej jednak 14 kwietnia 1570 r., w Sandomierzu doszło do zawarcia unii między tymi Kościołami na zasadzie federacji, wzajemnego uznawania konfesji oraz współpracy⁴¹. Wykluczeni z tej zgody zostali arianie-bracia polscy, gdyż kwestionowali dogmat Trójcy Świętej. „Zgoda sandomierska” była wczesnym chronologicznie przykładem zastosowania ekumenii wśród wyznań protestanckich w Europie. Zgody Sandomierskiej nie należy mylić z Konfesją Sandomierską przyjętą na synodzie w Sandomierzu przez kalwinistów.

Summary: An Outline of History of the Reformation in Wielkopolska

The article presents beginnings and development of Protestantism in Wielkopolska (Greater Poland province) till 1570. It is composed of the following parts: 1. Beginnings of the Reformation in Wielkopolska; 2. Czech Brethren in Wielkopolska; 3. Lutheranism in Wielkopolska; 4. Calvinists and Arians (Unitarians) in Wielkopolska; 5. Unification of Reformation Denominations. Sandomierz Agreement 1570. Specific feature of the Reformation movement was its multi-national character. 60 Lutheran parishes of Polish and German speaking communities emerged here. In addition, 64 parishes of Czech Brethren were established under initiative of Czech immigrants, but majority of faithful members were Polish nationals. Calvinist parishes were only three in number while those of Arians (Polish Brethren) formally four, not counting the real existence of a parish in Śmigiel. Despite differences among these various confessions Protestant Churches in Wielkopolska, in fear of the Counter-Reformation, actively joined to unify their confessions. In 1555 Koźminek was the scene of the union between Malopolska (Lesser Poland province) Calvinists and Czech Brethren in Wielkopolska. Then in 1570 Lutherans, Calvinists and Czech Brethren, excluding Arians (antitrinitarians) concluded a union on a federation base, referred to as “Sandomierz Agreement” with the purpose to mutual recognition of confessions and cooperation. That was an early example of ecumenism among various fractions of Protestantism in Europe.

2015, s. 51-62.

⁴¹ Tenże, *Consenus von Sandomir*, Theologische Realenzyklopädie (TRE), Bd. 30, Berlin 1999, s. 29-32.

Keywords: Lutherans, Calvinists, Czech Brethren, Arians (antitrinitarians), “Sandomierz Agreement”

Janusz Małek – emerytowany profesor zw. dr hab. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Pełnił funkcję dziekana Wydziału Nauk Historycznych oraz funkcję prorektora UMK. Specjalizuje się w dziejach Prus i Skandynawii. Jest autorem (książki, artykuły, recenzje) ponad 550 publikacji, w tym ok. 100 w językach obcych. Najważniejsze z nich to: *Opera selecta vol. IV, Reformacja i protestantyzm w Polsce i Prusach (XVI-XX w.)*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2012: Był członkiem zarządu Verein für Reformationsgeschichte oraz wiceprezydentem International Commission for the History of Representative and Parliamentary Institutions. Doctor honoris causa Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie.